

ALBERT SÁNDOR

Van-e elmélete a műfordításnak?

Cet article vise à examiner si la traduction littéraire a une théorie quelconque. En effet, on ne peut répondre à cette question sans se demander : que doit-on entendre par théorie, autrement dit, en quel sens peut-on parler de théorie à propos de la traduction littéraire ? Après avoir présenté les différents types de théorie, nous arrivons à la conclusion que même si la traduction littéraire n'a pas de théorie au sens moderne du terme, elle peut bel et bien avoir une théorie au sens ancien (cf. grec θεωρία, théoría). Il nous semble alors qu'il vaut mieux théoriser ou philosopher sur les problèmes concrets soulevés par la pratique traduisante quotidienne que vouloir construire ou bien suivre une théorie « scientifique » de la traduction littéraire.

1. A probléma felvetése

1.1. Tapasztalataim szerint nemcsak a szakembereket, de a műfordítókat is érdekli az a kérdés, van-e (és ha igen, akkor milyen) elmélete a műfordításnak? A műfordítók feljegyzései, műhelytanulmányai között gyakran bukkanhatunk erre utaló fejtegetésekre. Németh László például ezt írja *A kísérletező emberben*:

Olyasmit kezdek hinni, mintha minden mondatnak csak egyetlen helyes megoldása volna, s ha a prózafordítás matematikáját pontosan ismerné, ugyanazt a szöveget egy embernek két különböző időben – sőt még két embernek is – ugyanúgy kellene lefordítani (Németh, 1963: 319-320).

Talán ő maga sem gondolta volna, hogy a fordításelmélet és a nyelvfilozófia egyik legbonyolultabb kérdését veti fel, amelyet így fogalmazhatnánk meg: miért nem egyeznek meg az ugyanarról a forrásnyelvi szövegről különböző fordítók által (vagy ugyanazon fordító által különböző időkben) készített célnyelvi szövegek, mi az oka annak, hogy ha ugyanazt a szöveget többen is lefordítják, akkor a célnyelvi szövegek soha nem lesznek sem teljesen egyformák, sem teljesen különbözők?

1.2. A tanulmányunk címében feltett kérdést röviden el lehetne annyival is intézni, hogy „*a műfordításnak – mint ahogyan általában a fordításnak – nincs egységes elmélete*” (Lőrincz, 2007: 21). Miért is lenne, amikor nincsen egységes elmélete a kommunikációnak, a szövegnek, a megértésnek, az

értelmezésnek és a stílusnak sem, pedig ezek a fordítási folyamat alapvető kategóriáit képezik. Kimondhatjuk azt is, hogy „*a műfordításról való beszéd formái mint tudomány, illetve a műfordítás tevékenysége és eredménye mint ihletett művészet között nem jöhet létre párbeszéd*” (Józan, 2009: 199). Hosszan fejtegethetnénk, hogy az empirizmus nem teoretizálhatja a tapasztalatot, mivel az elméletek empirikusan sohasem igazolhatók. Ezek az állítások teljesen igazak, mégis úgy érezzük, érdemes egy kicsit alaposabban körüljárni a felvázolt problémakört.

1.3. A műfordításnak – magyar nyelven is – nagy szakirodalma van, de ezek túlnyomó része olyan műhelytanulmány, amelyben gyakorló műfordítók vagy saját műfordítói tevékenységük szépségeiről vallanak, vagy fordítási nehézségeikbe avatják be az olvasót (ld. főleg Bart, Rákos, 1980). Az elméleti igényű művek közül a legismertebb Szabó Ede csaknem fél évszázaddal ezelőtt kiadott *A műfordítás* című könyve, amelynek bevezetőjében a műfordítás „definícióját” is olvashatjuk: „... *az idegen nyelvű vers, regény, novella, dráma, esszé tartalmilag pontos, művészileg egyenértékű s lehetőleg formahű átültetését nevezük műfordításnak*” (Szabó, 1968: 7). *A műfordítás elmélete* címmel pedig mindössze a szlovák Anton Popovič 1980-ban Pozsonyban kiadott műve áll a magyar olvasóközönség rendelkezésére. E könyv megállapításait azonban komoly fenntartásokkal kell fogadnunk, mivel szerzője (vagy fordítója, Zsilka Tibor) már a bevezetőben szinonimákként kezeli a „fordítás” és „műfordítás” terminusokat. V. N. Komisszarov *Слов о переводе (Szlovo o perevogye)* című orosz nyelvű alapművét például „*Néhány szó a műfordításról*” címmel adja vissza magyarul (Popovič, 1980: 21), és a könyvben is folyamatosan keveri a fordítás és a műfordítás elmélete/gyakorlata kifejezéseket. Pedig a fordítás és műfordítás terminusok csak részben fedik egymást, lévén hogy az utóbbi csupán egy speciális, nehezen megragadható és nehezen definiálható részterülete az előbbinek.

1.4. A műfordítás elmélete körül kialakult zűrzavar egyik fő oka az, hogy nem derül ki, milyen értelemben beszélnek *elméletről* az egyes szerzők. Ugyanis különböző elméletek, elméletdefiníciók és elmélettípusok léteznek, és e terminus jelentése igen mélyreható változásokon ment keresztül az idők folyamán. Érdemes tehát megvizsgálni: milyen elméletek a műfordítás-elméletek, továbbá a műfordításról való gondolkodás, elméletalkotás eleget tesz-e az elméletekkel szemben támasztott tudományelméleti és tudományfilozófiai követelményeknek? Hogy a címben feltett kérdést ne intézzük el egy egyszerű igennel vagy nemmel, ahhoz előzőleg azt a problémát

kellene tisztázni: mit nevezünk *elméletek*? Beszélhetünk-e műfordítás-elméletről, és ha igen, akkor milyen értelemben?

2. Elmélet – fordításelmélet – műfordítás-elmélet

2.1. Az *elmélet* szó inherens módon kétértelműségeket tartalmaz. Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótára* szerint az *elmélet* 1815-ben keletkezett nyelvújítási szó, nyelvújítási képzés az ismeretlen eredetű *elme* főnévből és az *elmél, elmélkedik* igékből (Bárczi, 1941: 62). Az *elmélet* szó mai jelentésében az emberi tudás magas szinten szervezett, szisztematikus formáját jelöli, amelyet ma már egyre inkább a modell, hipotézis szinonimájaként használnak. Valójában az elméletek – némi leegyszerűsítéssel – „[...] igen összetett és logikailag jól felépített hipotézisek” (Fehér, Hársing, 1977: 174).

2.2. Nem minden elképzelés, tan(ítás) tekinthető elméletnek. Ahhoz, hogy egy elgondolás, nézet, felfogás, tan *elméletnek* minősüljön, számos tudományelméleti, tudományfilozófiai kritériumnak kell megfelelnie: ilyen a belső koherencia, az ellentmondásmentesség, az ellenőrizhetőség vagy cáfolhatóság (a *verifikáció* vagy *falszifikáció*) elve, a magyarázó és prediktív erő, a tárgyalt jelenség kimerítő és teljes leírása (az ún. exhausztivitás), az egyszerűség és elegancia, az ismételhetség, az objektivitás, a megfigyelő intuíciónak lehetőség szerinti teljes kizárása stb. Az e kérdésekkel foglalkozó tudományelméleti művek részletesen bemutatják az egyes elmélettípusokat, az elméletek felállításának, a hipotézisek megfogalmazásának szabályait, az állítás, bizonyítás és cáfolás különböző módjait, az alaptételek (axiómák, posztulátumok) és a származtatott tételek (teorémák) egymáshoz való viszonyát, az elméletek által bevezetett vagy használt fogalmi-terminológiai apparátus és metanyelv kidolgozásának problémáit, az elmélet és tapasztalat viszonyát, a versengő (rivális) elméletek összehasonlíthatóságának, összemérhetőségének szempontjait stb., de ezek részletesebb ismertetését e tanulmány szűkre szabott keretei nem teszik lehetővé.

2.3. Nem nehéz belátnunk, hogy a szó e modern értelmében a műfordítás-elméletek *nem minősülhetnek elméletnek*, mivel a fenti tudományosság-kritériumoknak még megközelítőleg sem képesek eleget tenni. Hiszen hogyan lehetne például kizárni az intuíciónak a megfigyelésből és a leírásból, hogyan lehetne biztosítani az objektivitást egy ennyire szubjektív, intuíciónak épülő tevékenységben, mint amilyen a műfordítás? Általában is kimondhatjuk, hogy a (mű)fordítás-elméletek körül kialakult fogalmi zűrzavar egyik legfőbb okozója éppen az *elmélet* szó e modern, természettudományos felfogása. Miközben az

elméletírók valamiféle rosszul értelmezett tudományosság-elképzelés alapján a *természettudományos egzaktságot* tekintik a tudományosság eszményképének, addig a gyakorló műfordítók az elméletet magát valamiféle szükséges és felesleges rossznak tartják, pejoratív értelemben beszélnek róla; úgy érzik, az elméletnek nincsen semmiféle kapcsolata a valósággal, a tényleges műfordítói gyakorlattal, nekik pedig nincs semmi közük hozzá, őket mindebbe feleslegesen „rángatják” csak bele. Pedig nem biztos, hogy igazuk van, hiszen ahhoz, hogy valaki a középkort tanulmányozza, egyáltalán nem szükséges, hogy ő maga középkori ember legyen. Ebben a megközelítésben elvakult és szélsőséges magatartásnak kell tekintenünk azt a felfogást, amely száműzni akarja a fordításelmélet területéről mindazokat, akik maguk nem fordítók.

A fordításban az »elméletírók – gyakorló fordítók« szakadék gyakran telítve van érzelmekkel, indulatokkal, pszichológiai motivációkkal. Az ember néha meghökken, ha látja, milyen hihetetlen »Hernani-ütközetek« zajlanak le fordítók és elméletírók között (Ladmiral, 1987: 19).

2.4. Érdekes, hogy a *teória* szó eredeti, görög jelentésétől távol álltak a fenti tudományosság-kritériumok. A görög *theorein* igéből képzett *theoría* főnév – amely etimológiailag a *théa* (‘kinézet, látvány’) főnevet és a *hóraó* (‘nézni, szemlélni’) igét tartalmazza – megfigyelést, szemrevételezt, megtekintést, a világ szemlélését, a dolgokon, eseményeken való elgondolkodást, vizsgálódást, elmélkedést, meditálást jelent (vö. latin *contemplatio*), sőt egyes – egyházi és világi – ünnepeken való részvételt, nyilvános felvonulást, vidám, önfelelt mulatozást is. A *teória* szónak ezt a régi jelentését nem nehéz elfogadnunk, ha arra gondolunk, hogy a görög filozófia az agórán kezdődött, a gyakorlati élet által felvetett konkrét problémák megoldásán fáradozott, és csak jóval később, a nagy német rendszeralkotó filozófusokkal vonult vissza a dolgozószoba magányába, hosszú időre elszakadván a mindennapi élet problémáitól.

2.5. Tovább bonyolítja a dolgot, hogy az elméletek *a gyakorlathoz való viszonyuk* alapján is vizsgálhatók: ebből a szempontból legalább három nagyobb csoportot látszik célszerűnek megkülönböztetni. Az elsőbe tartoznak azok az elméletek, amelyek az idők folyamán mindig a gyakorlat által felvetett problémákból indultak ki, és soha nem szakadtak el a mindennapi gyakorlattól (ilyen például a nevelélmélet). A második csoportba sorolhatók az olyan elméletek, amelyek valamikor a gyakorlatra épültek, de ma már eltávolodtak tőle (ilyen például a pszichiátria, ami a betegágy melletti konkrét orvosi megfigyelésekből indult ki, és a klinikai gyakorlatból lett önálló társadalomtudományi diszciplína); végül a harmadik csoportba tartoznak a

„tisztá” elméletek, amelyek soha nem törődtek a gyakorlattal, a gyakorlati felhasználhatósággal (ilyen a matematika, az elméleti fizika, kémia, biológia stb.). Nyilvánvaló, hogy a műfordítás-elméleteknek az első csoportba kell tartozniuk, mert ha elszakadnak a tényleges fordítási gyakorlattól, azonnal metateóriává válnak, vagy (ami még rosszabb) dogmává merevülnek.

2.6. Ha tehát szakítunk az *elmélet* szó mai, természettudományos egzaktságával, eltekintünk a modern tudományfilozófia által megszabott, rendkívül szigorú tudományosság-kritériumoktól és elméletalkotási szabályoktól, és visszatérünk a szó eredeti, görög jelentéséhez, továbbá ha elfogadjuk azt az empirikusan könnyen igazolható állítást, hogy a műfordítás *gyakorlati tevékenység*, akkor, ilyen értelemben, jogosan beszélhetünk műfordításelméletről. Ebben a megközelítésben a műfordítás elmélete – kissé talán paradox módon – a műfordítás *gyakorlatának az elmélete*: görög szóval *praxeológia*, vagyis elmélkedés, filozofálás, gondolkodás, beszéd (*λόγος*) a műfordítási gyakorlat (*πραξις*) által felvetett problémákon. Ezért a magunk részéről inkább Henri Meschonnic felfogását fogadjuk el, aki ezt írja:

Elméleten elméleti *tevékenységet* értek (nem ezt vagy azt a konkrét »elméletet«), stratégiák keresését, kihívásokat, implicit fogalmakat a nyelvről, amelyeket egyszerre mutatnak meg és rejtenek el a gyakorlatok. Nem a tudást, hanem a keresését annak, amit nem tudunk és ami a nyelvben, a nyelven keresztül történik (Ladmiral, Meschonnic, 1981: 11).

Mivel erről a folyamatról a hermeneutika adhat leginkább számot, mindenfajta műfordítási tevékenységet tekinthetünk gyakorlati (kísérleti) hermeneutikának is, vagy másként megfogalmazva: a műfordítási tevékenységet a hermeneutika kísérleti terepeként is felfoghatjuk. Bele kell törődnünk abba, hogy a fordítás tényleges, aktuális folyamatát soha nem fogjuk tudni leírni „objektívan és tudományosan”. Ha az elképzelt, ideális folyamatát akarjuk megragadni, akkor inkább egy *procedurális (és nem strukturális) típusú leíráshoz* kell folyamodnunk, amit megfelelő kritikával kell kezelnünk, hogy elkerüljük a normatív szemlélet csapdáját és a terméketlen, semmire nem vezető metateóriák gyártását. Ez a procedurális leírás nem a két szöveg valamilyen szempontú összevetését tekinti tárgyának, hanem annak *a folyamatnak* a vizsgálatára irányul, amelynek során a műfordító a forrásnyelvi szöveget célnyelvi szöveggé alakítja át.

2.7. Ha az *elmélet* fogalmát szembesítjük a műfordítási szituációval, két egymással ellentétes magatartást tapasztalhatunk. Az egyik a gyakorló műfordítók álláspontja, akik szerint a fordításelméleteket azok találják ki, akik

magát a fordítást soha nem gyakorolták, és fennen hirdetik, hogy akik tudják, csinálják, akik nem tudják, elméleteket gyártanak róla, nekik erre az egészre nincs semmi szükségük. A félreértés legfőbb oka az *elmélet* fogalmának helytelen értelmezése: amint már utaltunk rá, a gyakorló műfordítók nagy részét az elmélet egyáltalán nem érdekli, olyan valaminek tekintik, aminek semmi köze nincs a valósághoz, ezen kívül még normatív is, mivel a fordítást deduktív módon közelíti meg és különböző „szabályok” betartását írja elő számukra. A másik, műfordítással kapcsolatos magatartás bizonyos elméletíróké, akiknek alapvetően szemiotikai és nyelvészeti nézeteit különösen jól illusztrálja Georges Mounin 1963-ban megjelent, agyonidézett könyve, a *Les problèmes théoriques de la traduction*. Ez a tulajdonképpen *nyelvészeti* mű annak leírása, miképpen viszonyultak a különböző nyelvészeti iskolák és irányzatok a fordításhoz, de a könyvben egyetlen szó sem esik arról, mi történik akkor, ha valaki fordít, sem arról, hogyan kell vagy lehet fordítani.

2.8. A műfordítás *praxeológiai* megközelítése azt feltételezi, hogy a műfordításról való diszkurzusban nem valamilyen elméletre támaszkodunk, hanem a *(mű)fordítás konkrét, gyakorlati kérdéseiből indulunk ki*. Kérdésekről van szó, nem pedig problémákról, ezért különbséget kell tennünk *fordítási kérdés* és *fordítási probléma* között. Egy kicsit leegyszerűsítve a dolgot, azt mondhatjuk, hogy a fordítási *problémákat* az elméletírók – általában valamilyen nyelvelmélet alapján – sokszor mesterségesen „állítják elő” egy deduktív folyamat végtermékeként, ennek azonban valójában semmi köze nincs a tényleges *fordítási tevékenységhez*. A fordítási *kérdések* ellenben implicit módon benne vannak a forrásnyelvi szövegben, és a fordító feladata éppen az, hogy felkutassa ezeket a szöveg által felvetett kérdéseket és megpróbálja valamilyen választ adni rájuk.

2.9. Léteznek természetesen olyan – fordítással vagy látszólag a fordítással foglalkozó – művek, amelyek szerzői megpróbálnak megfelelni a tudományfilozófia által az elméletek felállításával szemben támasztott, meglehetősen szigorú kritériumoknak. Azonban az ilyen jellegű szakkönyvek túlságosan általános, elvont spekulációkon alapuló megállapításaival, bonyolult, nehezen követhető, hatalmas (főleg nyelvészeti, logikai vagy szemiotikai) terminológiai apparátust felvonultató fejtegetéseivel a gyakorló mű- és szakfordítók nemigen tudnak mit kezdeni. Az ilyen elméletek voltaképpen *metateóriák*, a gyakorló fordítók szemszögéből nézve üres, haszontalan szócséplések, meddő eszmefuttatások. Georges Mounin a már említett fő művében (Mounin, 1963) például olyan „problémákon” elmélkedik

hosszadalmasan és körülményesen, mint a nyelvi univerzálék kérdése, a fordíthatóság kritériumai, okai és határai, a dolgok, fogalmak és jelenségek elnevezéseinek összefüggése a szociokulturális és etnikai háttérrel stb.

3. Konklúzió

Összegzésképpen kimondhatjuk, hogy a műfordításnak – ennek az alapvetően *gyakorlati* tevékenységnek – a szó modern értelmében nincsen elmélete. Ha vele kapcsolatban mégis elméletről beszélünk, akkor azt csak a szó eredeti, görög értelme szerint tehetjük, vagyis mint gondolkodás, reflexió, beszéd a fordítási tevékenység gyakorlatáról, általános – és a fordítók számára használható – következtetések levonása céljából. A műfordítói műhelytanulmányok túl közel vannak a gyakorlathoz, ezért a bennük leírt megállapítások (vagy inkább *empirikus generalizációk*) csak nagy megszorításokkal általánosíthatók. Ha értelmes állításokat akarunk tenni a műfordításról, akkor mindig a konkrét műfordítói gyakorlatból kell kiindulnunk, de ezt a gyakorlatot az elméletalkotás szándékával kell értékelnünk. Egy német-francia szerzőpáros ezt nevezte *réflexion pratique/pratique réflexive*-nek (vö. Paepcke, Forget, 1981: 34-35). Eszerint a műfordításról való mindenfajta elméleti tevékenység a gyakorlatra irányul és a gyakorlatot tekinti kiindulási pontnak, míg a műfordítás gyakorlatának mindig nyitottnak kell maradnia a műfordítás elméleti kérdései iránt, soha nem szabad eleve kizárnia és elutasítania az *elméleti dimenziót*, az elmélet megalkotásának és gazdagításának igényét, vagy legalábbis tartalmaznia kellene az ehhez való hozzájárulás szándékát. Egyetlen példa is elegendő lesz ennek az elvnek a bemutatásához. A méltatlanul kevés dicsérő szót kapott Pál Ferenc például az 1990-es évek végén rohammunkában fordította le a portugál Fernando Pessoa talán legszebb művének, *A kétségek könyvének* második kötetét, de arra azért volt ideje, hogy egy rövid, pofonegyszerűnek tűnő mondat (*Fico só e calmo*, magyarul kb.: 'Egyedül vagyok és nyugodt') fölé ceruzával odairja: *Az ilyen mondatokat nehéz fordítani*. Arra persze már nem volt ideje – és nem is a fordító dolga –, hogy kifejtse, *miért* nehezebb a rövid mondatokat fordítani, mint a hosszúakat, különösen ha két, egymással ellentétes időtartamú állapotleíró melléknevet tartalmaz, kötőszóval összekapcsolva. Ezt majd a nyelvészek és a fordításelmélet szakemberei elemzik, és levonják a szükséges következtetéseket. De azzal, hogy a fordító fordítás közben jelezte a problémát, szép példáját adta annak a reflexív, gondolkodó-értelmező *hermeneutikai* tevékenységnek, amit a műfordítónak munkája során végeznie kell(ene), és amit az igazán jó műfordítók soha nem is mulasztanak el megtenni.

Bibliográfia

- BART, István, RÁKOS, Sándor (szerk.) (1980), *A műfordítás ma*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRCZI, Géza (1941), *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- FEHÉR, Márta, HÁRSING, László (1977), *A tudományos problémától az elméletig*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- JÓZAN, Ildikó (2009), *Mű, fordítás, történet*, Budapest, Balassi Kiadó.
- LADMIRAL, Jean-René, MESCHONNIC, Henri (sous la direction de) (1981), „La traduction”, Numéro spécial de la revue *Langue Française*, No. 51., Paris, Larousse.
- LADMIRAL, Jean-René (1987), Traductologiques, in: CAPELLE, Marie-José & DEBYSER, Francis & GOESTER, Jean-Luc (éds.), *Retour à la traduction*, Numéro spécial de *Le Français dans le Monde*, Paris, BELC, 18-25.
- LŐRINCZ, Julianna (2007), Azonosság és másság. A műfordítás-elmélet néhány terminológiai kérdése, in: *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, II. évf. 1. szám, Miskolc, 21-28.
- MOUNIN, Georges (1963), *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, Gallimard.
- NÉMETH, László (1963), A javító toll nyomában. in: *A kísérletező ember*, Budapest, Magvető, 368-384.
- PAEPCKE, Fritz, FORGET, Philippe (1981), *Textverstehen und Übersetzen. Ouvertures sur la traduction*, Heidelberg, Julius Groos Verlag.
- POPOVIČ, Anton (1980), *A műfordítás elmélete*, fordította Zsilka Tibor, Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- SZABÓ, Ede (1968), *A műfordítás*, Budapest, Gondolat.

ALBERT SÁNDOR

Szegedi Tudományegyetem
E-mail: albert@lit.u-szeged.hu